

De aanbidding van de drie koningen

Abraham Bloemaert (Gorinchem 1566–1651 Utrecht)

Centraal Museum
Utrecht

Ca. 1624. Pen en bruine inkt, gehoogd in wit en zwart krijt, kwadraatnet in zwart krijt, 285 x 360 mm
Herkomst: Thomas Williams Fine Art Ltd, Londen (2009)

Het Centraal Museum is de nieuwe eigenaar van een recent ontdekte tekening van Abraham Bloemaert. Het betreft de voorstudie voor *De aanbidding van de drie koningen*, een schilderij dat sinds 1918 deel uitmaakt van de verzameling en dat wordt beschouwd als

een van de hoogtepunten uit Bloemaerts oeuvre. De tekening bevond zich decennia lang in een Engelse particuliere collectie en is ongepubliceerd. De aankoop werd gerealiseerd met steun van de Vereniging Rembrandt en de Mondriaan Stichting.

Abraham Bloemaert woonde en werkte vrijwel zijn gehele leven in Utrecht.¹ Hier had hij een grote werkplaats waar de meeste italianisanten en caravaggisten van de jongere generatie hun opleiding zijn begonnen. Naast zijn vier schilderende zoons zijn er 29 gedocumenteerde leerlingen bekend, maar het werkelijke aantal moet veel hoger zijn geweest.² Het leverde hem in de kunsthistorische literatuur de bijnaam ‘Vader van de Utrechtse school’ op. Bloemaert heeft niet alleen rond de 180 schilderijen nagelaten, maar in vergelijking met zijn collega’s ook een ongekend groot aantal werken op papier.³ De in 2007 gepubliceerde catalogus van tekeningen van Jaap Bolten omvat meer dan 1700 bladen.⁴ Ze getuigen van Bloemaerts vaardige tekenhand en grote virtuositeit. De helft bestaat uit figuurstudies en tekeningen van landschappen, planten en dieren. Er zijn bijna 500 tekeningen met een religieus onderwerp en een honderdtal met een voorstelling uit de klassieke mythologie. Slechts van een tiental bladen is een directe relatie met een bestaand schilderij aanwijsbaar. Het zijn ontwerp-tekeningen die voorzien zijn van een kwadraatnet om de voorstelling over te kunnen brengen op het doek. *De aanbedding van de drie koningen* is er één van.

HET SCHILDERIJ

Afbeeldingen van gebeurtenissen die plaatsvonden rond de geboorte van het Christuskind waren zeer populair in de 17de eeuw. Vooral de episode van de aanbedding van Christus door de drie koningen was een geliefd onderwerp. Als rechtgeaard katholiek schilderde ook Abraham Bloemaert verschillende versies van het thema voor zijn opdrachtgevers. De gesigneerde en 1624 gedateerde *Aanbedding van de drie koningen* uit de collectie van het Centraal Museum Utrecht wordt gerekend tot zijn belangrijkste classicistische meesterwerken.⁵ Van het schilderij is een kopie bekend die direct na de voltooiing van het origineel in de werkplaats van Bloemaert moet zijn geproduceerd.⁶ Een aanwijzing daarvoor is dat deze kopie net als het origineel is geschilderd op linnen met een keperbinding (herkenbaar aan het visgraatpatroon), wat zelden voorkomt. De tweede versie bevestigt dat het Utrechtse schilderij aan de rechterzijde is ingekort. Dat er ook aan de onderzijde een strook ontbreekt zoals in de literatuur wel is aangenomen is juist, maar deze strook is veel smaller dan tot op heden werd gedacht. De reden kan het pasklaar maken zijn geweest voor de plaats boven de schoorsteen in een van de vertrekken van het huis Janskerkhof 16 te Utrecht. Het Utrechtse Genootschap Kunstliefde kocht het doek in 1861 op een veiling van schilderijen van J.C. Martens van Sevenhoven, de oorspronkelijke bewoner van het pand. In 1918 kwam het, samen met nog 62 andere schilderijen van het inmiddels in financiële nood verkerende Genootschap, in het Centraal Museum terecht.

DE VOORSTELLING

Maria zit op een verhoging met het naakte kind op haar schoot. Achter haar, om de hoek van de stal kijkend, zien we Jozef. Het blonde, gave kind strekt zijn handje

uit naar de koning die voor hem neerknielt. Volgens de overlevering is dit Melchior, de oudste van de drie. Hij wordt voorgesteld als een grijsaard met lang haar en een baard. Hij draagt een opvallend parament van goudbrokaat, waarvan het patroon van granaatappels en distels is gebaseerd op de koorkap van de Utrechtse bisschop David van Bourgondië (1427-1496). Diens koormantel bleef samen met de andere paramenten tijdens de Reformatie

De aanbedding van de drie koningen
Abraham Bloemaert
1624. Doek, 168,8 x 193,7 cm
CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT

gespaard en wordt nu bewaard in Museum Catharijnenconvent te Utrecht.⁷ Melchior offert het kind een gouden kelk met gouden muntstukken. Goud is het symbool van Christus' koningschap. Direct achter Melchior buigt ook Balthasar zich naar het jongetje toe. Hij is van middelbare leeftijd. De mirre die hij bij zich heeft, verwijst naar de dood van de Verlosser. Caspar is de jongste. Hij schenkt het kind wierook, dat verwijst naar diens goddelijkheid. Naast de drie leeftijden, symboliseren de koningen ook de drie rassen van de mensheid en tevens de drie werelddelen die in de vroege middeleeuwen bekend waren. Melchior staat als blanke voor Europa, de bruine Balthasar voor Azië, en Caspar, die wordt voorgesteld als een moor, voor Afrika. Deze symboliek moet duidelijk maken dat Christus zich openbaarde aan de gehele mensheid, zowel aan jong als aan oud, uit welk land ter wereld dan ook afkomstig.

Op beide versies van het schilderij is tussen de hoofden van Balthasar en Caspar het gezicht te zien van een jonge man met een snor en een puntbaardje. Hoewel in het verleden wel geopperd, gaat het hier niet om een zelfportret van de schilder. In 1624 was Bloemaert 58 jaar oud en het is onwaarschijnlijk dat hij zichzelf zoveel jonger zou hebben uitgebeeld. Als het om het portret van de opdrachtgever gaat, want dat is het alternatief, dan is het echter wel weer merkwaardig dat hij zowel op het Utrechtse schilderij als op de kopie is afgebeeld.⁸ Vanwege de prominente aanwezigheid van deze vooralsnog onbekende figuur en het horizontale formaat van het schilderij, is het de vraag of het een altaarstuk is geweest of dat het, ook voordat het in de collectie van Martens van Sevenhoven

terecht kwam, als schoorsteenstuk heeft gefungeerd. Bloemaert kreeg na de Reformatie religieuze opdrachten uit de katholieke gebieden Zuidelijke Nederlanden. Wie de opdracht heeft gegeven tot het schilderen van *De aanbidding van de drie koningen* is onbekend.

HET ONTWERP

Het schetsontwerp komt grotendeels overeen met de geschilderde versie van *De aanbidding van de drie koningen* uit de collectie van het Centraal Museum. Door gebruikmaking van het kwadraatnet is de compositie overgebracht op het doek.⁹ De tekening is gedetailleerd waar het de hoofdfiguren van de voorstelling betreft. Hun gezichten en handen en de plooien in de kleding zijn precies zo overgebracht op het schilderij. Dat juist het opvallende patroon van de mantel van Melchior, die zo'n groot deel van het geschilderde oppervlak inneemt, op de tekening niet is ingevuld, is opmerkelijk. Het ligt voor de hand dat Bloemaert bij het schilderen ervan het parament van David van Bourgondië zelf als voorbeeld heeft genomen.¹⁰

Het lijkt erop dat de portretkop van de mogelijke opdrachtgever tussen de twee koningen geen onderdeel van het oorspronkelijke ontwerp was. Hoewel de op een later moment donker aangezette contourlijnen van de hoofdfiguren misleidend zijn, is het duidelijk dat dit hoofd veel lichter van kleur is dan de andere figuren, met dunne lijntjes is getekend en vrij schematisch van opzet is. Het is zelfs onzeker of het om een man of vrouw gaat. Het ontwerp geeft ten slotte informatie over het oorspronkelijke formaat van *De aanbidding van de drie koningen* uit 1624. De figuur uit het gevolg van de zwarte koning geheel rechts, die op het schilderij is afgesneden, is op de tekening geheel weergegeven. Op de in de werkplaats vervaardigde kopie is, rechts van deze figuur naast Balthasar, nog een tweetal koppen geschilderd. Het gaat om een naar beneden kijkende man met een hoed op zijn hoofd waarop een pluim is bevestigd en om een enigszins grimassende vrouwenfiguur die de toeschouwer met haar linkerhand op de voorstelling wijst. Het is dezelfde vrouw, maar dan in spiegelbeeld weergegeven, die voorkomt op Bloemaerts *Aanbidding van de herders* uit 1612 in het Louvre. Ook op dat schilderij wijst zij op de centrale scène.¹¹ Maar hoe is het verklaarbaar dat een vergelijkbaar hoofd met warrig lang haar in zwart krijt is toegevoegd aan de rechter beeldrand van de tekening, die als voorontwerp heeft gediend voor het Utrechtse schilderij? Het is niet ondenkbaar dat de schilder die in de werkplaats van Bloemaert de tweede versie vervaardigde, gebruik heeft gemaakt van de tekening en deze heeft gewijzigd door toevoeging van het hoofd. Dat hij niet tevens de naar beneden kijkende man met de hoed erbij heeft getekend, kan dan alleen worden verklaard uit het gebrek aan ruimte op het papier. Het kwadraatnet bestaat uit 7 verticale bij 9 horizontale vakken van circa 40 bij 40 mm. Het kwadraatnet meet dus 280 x 360 mm, terwijl de tekening 285 mm hoog is. De lijnen die het raster aan de onderzijde en aan de zijkanten

zouden moeten afsluiten ontbreken. Aan de bovenzijde bevindt zich 5 mm ruimte boven het kwadraatnet. Dit wijst erop dat de oorspronkelijke afmeting van de tekening waarschijnlijk 290 x 370 mm is geweest.

De ontdekking van het schetsontwerp voor *De aanbidding van de drie koningen* is niet in de eerste plaats van belang vanwege de hoge kwaliteit van de tekening en de conditie. Het blad heeft in het verleden geleden en is

De aanbidding van de drie koningen
Werkplaats Abraham Bloemaert
ca. 1624-1625.
Doek, 183 x 237 cm
SPENCER A. SAMUELS & COMPANY, NEW YORK
(IN 1988)

gerestaureerd. De contourlijnen zijn versterkt en ook de witte hoogsels zijn van later datum. De waarde van de aankoop voor het Centraal Museum ligt vooral in de combinatie met het schilderij. De tekening leert ons niet alleen over het ontstaansproces van *De aanbidding van de drie koningen*, maar ook over de manier waarop Bloemaerts ontwerpen door zijn medewerkers werden gebruikt. In dat verband is het een buitengewoon zeldzaam voorbeeld.

Liesbeth M. Helmus

Conservator oude kunst Centraal Museum

Noten

- 1 Over het geboortjaar van Abraham Bloemaert heeft lange tijd verwarring geheerst. R. Ruurs, 'The date of Abraham Bloemaerts birth', *Hoogsteder-Naumann Mercury* 9 (1989), pp. 4-6, heeft overtuigend aangetoond dat het 1566 moet zijn. Zie ook onder noot 4.
- 2 M.G. Roethlisberger en M.J. Bok, *Abraham Bloemaert and his Sons. Paintings and Prints*, Doornspijk 1993, pp. 645-651.
- 3 G. Seelig, *Abraham Bloemaert (1566-1651). Studien zur Utrechter Malerei um 1620*, Berlijn 1995, pp. 292-303, noemt 182 schilderijen.
- 4 J. Bolten, *Abraham Bloemaert, c. 1565-1651. The Drawings (2 delen)*, z.p. 2007. Op p. 3 herintroduceert Bolten de verwarring over Bloemaerts geboortjaar door te

betogen dat de schilder 'ca. 1565' is geboren. Bolten, die het artikel van Ruurs niet lijkt te hebben gebruikt, voert daarbij geen argumenten aan die een herziening van de sinds 1989 aangehouden geboortedatum rechtvaardigen (met dank aan Marten Jan Bok).

- 5 L.M. Helmus, *Schilderkunst tot 1850. Deel 5: De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht*, Utrecht 1999, cat. nr. 63, pp. 663-665, met herkomst en volledige bibliografie.
- 6 De New Yorkse kunsthandel Spencer A. Samuels & Company adverteerde met de kopie in *Apollo* (1988), p. 22. Zie ook Utrecht 1999 (noot 5), p. 665.
- 7 Museum Catharijneconvent, Utrecht; fluweelbrokaat, floszijde en gouddraad, 138 x 312 cm; inv. nr. OKM t00089.

- 8 Zie hierover Seelig (noot 3), p. 104 en Utrecht 1999 (noot 5), p. 152. Bolten (noot 4), p. 28, noot 11, en Roethlisberger in Roethlisberger en Bok (noot 2), I, cat. nr. 387, p. 255, menen dat het om een zelfportret gaat.
- 9 Met het blote oog zijn op het schilderij geen sporen van een kwadraatnet te zien. Infrarood-reflectografisch onderzoek zou in dit kader interessant zijn.
- 10 Ook andere Utrechtse, onder wie Hendrick ter Bruggen en Jan Gerritsz. van Bronckhorst hebben het granaatappel- en distelpatroon van deze koorkap in hun schilderijen verwerkt. Zie Utrecht 1999 (noot 5), pp. 152, 153 (noten 2-4).
- 11 Musée du Louvre, Parijs; doek, 286 x 229 cm. Zie Seelig (noot 3), p. 269.